

Lengyel Imre Zsolt*

ILLUSIO ÉS IRÓNIA A PÁL UTCAI FIÚKBAN

A *Pál utcai fiúk* recepciója meglehetősen keveset foglalkozott a regénynek azzal a részével, amelyet pedig az egyik érzelmi csúcspontjaként szokás számontartani: Nemecek haldoklásának jelenetével, és főként azokkal a megnyilatkozásokkal, amelyeket a szöveg utolsóként főhőse szájába ad. A mű azon kommentárja, Dobszay Ambrusé, amely talán a legközelebről vette szemügyre ezeket a passzusokat, némileg el is csodálkozott a látványon – írását hosszabban, kihagyásokkal idézem:

A regény úgy mutatja be, hogy Nemecek tisztában van vele, mi történik vele. Környezete kegyes hazugságai, biztatásai leperegnek róla [...]. De mikor bátorítólág vitatkoznak vele, felcsattan: „Hát én hazudok talán?” Ekkor ugyanolyan gyerekesen viselkedik, mint korábban, legfeljebb az a különbség, hogy itt már szinte fölényben van Bokával szemben [...]. Mikor meghallja, hogy a vörösingesek otthonát, a szigetet bezárták, „szívből nevetett a kapitány”. Szerintem ez a momentum teljes mértékben szemben áll azzal, amit eddig a két fél erkölcséről gondoltunk. Hiszen azokról van szó, akik őt betegágynál meglátogatták és bocsánatát kérték tőle, sőt Áts Feri házuk előtt virrasztott az ő gyógyulásáért. Azt hiszem ezt csak az írói felületesség magyarázhatja, s az, hogy Nemecek eddigelé annyira megnyerte mindnyájunk szívét, hogy fel sem tűnik, hogy miket beszél itt haláltusáján. Vagy éppen azt kell gondolnunk: „Hát igen, ilyen a gyermeki szív, rosszat és jót könnyen felejtő?” Ha ez így van, akkor a regény meglehetősen távol áll korunk felfogásától. [...] Várhatjuk a klasszikus utolsó szót, amelyet megemelhetne a halál pecsétje, ám ilyen lényegében nincs. Nemecek lázalmában újrjátssza hőstettét, s ennek végén újraéli kitüntetését. Utoljára „rehabilitálja” önmagát a gittegyletben is, és súlyos ítéletet mond ki rájuk [...]. Ezek az utolsó valamelyest értelmes szavai, s ezek bizony nem valami emelkedettek. Az olvasó ugyan teljesen igazat ad neki, de hát megérdemli a gittegylet, hogy egy diadalmas életút végén az ő igazságtalanságukon siránkozzunk? [...] Bizony Nemecek épp oly éretlen gyerekként hal meg, amilyenek a regény elején megismertük.¹

* A szerző az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanársegédje.

¹ DOBSZAY Ambrus és FENYŐ D. György, „Iskolák és iskolások (Az iskola világának ábrázolása a magyar irodalom néhány alkotásában)”, kézirat. A szöveget a szerzők engedélyével idézem. Hozzáférés: 2021.05.07, <https://docplayer.hu/1704768-Dobszay-ambrus-fenyo-d-gyorgy-iskola-es-iskolasok-az-iskola-vilaganak-abrazolasa-a-magyar-irodalom-nehany-alkotasaban.html>.

Dobszay figyelemre méltó megjegyzései némi meghasonlottságról tűnnek árulkodni: egyfelől világossá teszik, hogy ezen oldalak nemigen alkalmasak, nem csupán a megrendültség homogén érzésének, de még a főhős iránti egyértelmű szimpátiának a felkeltésére sem, másfelől viszont a legkirívóbb jelenségeket, mint Nemecek ellenszenves nevetését például, a szerző láthatóan habozik a figura jellemrajzának integráns részeként elfogadni. Itteni gondolatmenetének konklúziója az lesz, hogy a karakterábrázolás idézett jegyei a regény esztétikai fogyatékoságáról árulkodnak – így jut el azután végkövetkeztetéséhez, amely szembeállítja a kritikátlan-felületes gyermeket mint autentikus befogadót a megoldatlanságokban elbotló felnőttel:

[...] nem a háborúnak, hanem inkább a hősiesség eszményének kapjuk egy megragadó példáját, a bármely tárgytól függetleníthető áldozatkészségét és hűségét [...]. A regény minden hibát felejtető erénye ez: képes a hősiességnek egy romolhatatlan példáját az olvasó lelkébe írni. Mivel többnyire viszonylag gyakorlatlan olvasóként találkozunk vele először, ezért élményünkben nem zavarnak meg a logikai bukfenek, átélésünk és azonosulásunk folytán a megrendítő vég megerősít ebben az erkölcsi értékben. Ambivalens érzés tipikusan a felnőtt olvasóban keletkezik.²

Az ítélet tehát meglehetősen lesújtó: a regényt rosszul kell olvasni ahhoz, hogy jó legyen.

Idéznék még egy utolsó megjegyzést Dobszaytól, amely talán világossá teszi, miért gondolom szimptomatikusnak ezt az egyébként kiemelkedően perceptív olvasatot: „Elmondhatjuk a történetet úgy is, hogy a fiúk rendszeresen kijátszva a nem elég szigorú felnőtt felügyeletet olyan játékot űznek, amelynek eredményeként egyik társuk életét veszti. Az olvasó azonban bizonyára fel sem veti az ezzel kapcsolatos erkölcsi felelősség kérdését, mivel a regény értékrendje ezt nem engedi meg, s az olvasó olyannyira azonosul ezzel, hogy valószínűleg most is megbotránkozva olvassa felvetésemet.”³ E mondatok mintha csak a Szerző barthes-i leírásához készültek volna szemléltetésül: az, hogy a szöveg mit jelent, olyannyira biztos és nyilvánvaló, hogy nyugodtan irrelevánsnak minősíthető minden más irányba vezető nyom, és elfojtandó minden disszonáns értelmezői impulzus – amelyek így azután nem is halmozódhatnak olyan kritikus tömeggé, amely elbizonytalaníthatná a bevett olvasatok érvényességét. Azt, hogy a Pál utcai fiúkra és törekvéseikre az olvasónak szimpátiával kell tekintenie, Nemecekben makulátlan példaképet kell látnia, halálán pedig meghatódnia, a recepció legalább egy évszázadon keresztül evidenciának tekintette – még ha sértette is esetleg egyesek ízlését: „Én mindig úgy éreztem, hogy Molnár Ferencnek nem az a gyengéje, hogy szívtelen, az a gyengéje, hogy mindig beugrik a

² Uo.

³ Uo.

szívének, hogy nem tudja eléggé legyőzni a szívét! [...] Most mondj nekem még egy Nemeceket Shakespeare-nél vagy bárhol, egy ilyen hőst!” – mondta például Gábor Miklós egy 1995-ös beszélgetésben.⁴

De miről értesülhetünk Nemecek agóniájának jelenetéből, ha nem véljük *előre* tudni, miről szól ez a szövegrész? Én a magam részéről egyáltalán nem gondolom jelentőség nélküli momentumnak, hogy a fiú egyik utolsó, vissza nem vont megszólalása így hangzik: „Ezeket már nem szeretem.” (184.)⁵ A mondat a gittegylet tagjaira vonatkozik, akik, tudhatjuk, Nemeceken kívül hatan voltak, és mindannyian Pál utcaiak; ez utóbbi csoport pedig, mint a szavazás kapcsán értesülünk róla, tizenégy tagból állt. A referensek azonosságánál fogva tehát Nemecek mondata logikailag azonosnak tekinthető ezzel a másikkal: *A Pál utcai fiúk csaknem felét már nem szeretem*. Így talán még látványosabb, milyen feszült viszonyban is áll az idézett mondat azokkal a nem sokkal későbbiekkel, amelyekben a fiú Pál utcai sapkája felvételéről beszél, majd pedig a hazával azonosítja a grundot – e feszültség pedig azt sugallja, hogy Nemecek Pál utcai identitása elsősorban nem emberekkel, hanem egy hellyel vagy egy absztrakcióval való azonosulást jelent. A hazához való hasonlítás tehát kétélűvé válik – nem csupán a grund jelentőségének érzékeltetésére alkalmas, hanem azt az implikációt is magában foglalja, hogy a közös haza nem feltétlenül alapoz meg valós közösséget. Ha pedig olvasóként felfedezzük ezt az értelmezési lehetőséget, funkcióval telítődhet az éppen a haza említésének pillanatában bekapogtató Csetneky úr alakja is – aki kétségkívül nemzettársa a Nemecek családnak, de velük a legkevésbé sem képes együttérezni, a vevő-eladó formális kapcsolata fűzi csak össze őket. Mi motiválhatja tehát ilyen körülmények között mégis a hazával való azonosulást és az azért való küzdelmet? E fejezet Nemecek esetében meglehetősen egyértelmű képet közvetít – végső lázbeszéde a háborút a *valamit valamiért* logikája mentén értelmezi; és e logika alapján, amely a meghozott áldozattal arányosnak tételezi a megkapható jutalmat, könnyen megérthetővé válik az is, miért mutatkozik Nemecek involváltnak abban, hogy betegsége halálos voltát bizonygassa: „Jelentem alássan, tábornok úr, földhöz vágtam a vörösinges vezért, kérem az előléptetést! Úgy nézettek rám, hogy én most már kapitány vagyok! Én harcoltam a hazáért, és én meghaltam a hazáért!” (191.) A háború, a halála árán bár, de biztosítja azt, ami itt Nemecek fő céljának mutatkozik, személyes kiválóságának elismerését – ennek az elismerésnek a megtestesítője az előléptetés, azt adományozni viszont egyetlen embernek van csak joga: Bokának, a tábornoknak. A siker kulcsa, és ilyenként a végső tét tehát Boka jóakarátának elnyerése, amint ezt Nemecek – meggyőződését a többi fiúra kivetítve – ki is nyilvánítja: „Irigykedtetek rám, mert a Boka engemet szeretett, és mert én voltam a barátja, nem pedig ti!”

⁴ NÉMETH Gábor, GÁBOR Miklós és KORNIS Mihály, „A tomahawkok elrablása”, *Beszélő*, 26 (1995): 30–34, 32.

⁵ A regény oldalszámait a főszövegben az alábbi kiadás alapján adom meg: MOLNÁR Ferenc, *A Pál-utcai fiúk* (Budapest: Lampel, [1918]).

(191.) Mivel pedig a tábornok álláspontja úgyis felülbírálnak, a többiek megerősítésére Nemecek már nem is szorul rá, véleményük kiválóságának mértékéről vagy hiányáról jelentéktelennek tekinthető: „Az egész gittegylet egy butaság! Kilépek! Kilépek az egyletből!” (191.) Megszólalásai alapján nagyon is racionálisnak ítéltető tehát, hogy Nemecek nem bizonyul hajlandónak Áts Feri és a vörösingesek átértékelésére, nem vágyik a konfliktus dezeszkalációjára, ahogy az is, hogy érdekeltnek mutatkozik Boka mindenki más fölé emelésében, egy hierarchizált struktúra fenntartásában – hiszen ilyen módon biztosítható legegyszerűbben a cselekedeteit jóváhagyó értéktételezések kételymentes volta. Boka szerepét egyedül releváns viszonyítási pontként látszik hangsúlyozni az is, hogy amikor Nemecek „butaságnak” nevezi a gittegyletet, az Boka egy korábbi megszólalását visszhangozza: „Ugyan, kérlek [...], te is komolyan veszed ezeket az ostobaságokat?” (108.) Boka tehát tekintélyszemély és azonosulás tárgya Nemecek számára – akinek utolsó szavai éppen ezt a két viszonyulást látszanak kifejezni:

Azt mondta neki:

– Apa...

– Nem, nem – szólt fojtott hangon a tábornok –, én nem vagyok az apa... nem ismered? Én Boka János vagyok.

Fáradt hangon, értelmetlenül mondta utána a beteg:

– Én... Boka... János... vagyok... (192.)

Miről szól tehát ez a szövegrész? Ha elfogadjuk azt az értelmezési kódot, amely szerint az önkívület a felfokozott, cenzúrázatlan őszinteség alkalmát teremti meg, akkor Nemecek megszólalásai inkább egy gondolatkísérlet részeinek tűnhetnek, mint a meghatódás alkalmainak. Egy olyan gondolatkísérletének, amelynek alapproblémája Reich, Adorno, Deleuze és Guattari nagy kérdését látszik távolról megelőlegezni: „miért *vágy*nak az emberek a fasizmusra?” Ebben az interpretációban a gittegylet a mikrokonfliktusokkal és kommunikációs nehézségekkel terhelt, formalizálódásra-bürokratizálódásra hajlamos modern demokrácia reprezentánsa lenne, Nemecek a polgáré, aki ez előbbi zűrzavarából a rendkívüli állapot morális egyértelműségében keres kiutat, Boka pedig a vezéré, aki önmagát mindenki más fölé helyezve, a vitákat berekesztve, autoriter pozícióból mutat iránymutatást. Mennyire elrugaszkodott vajon ez az értelmezés? A sémába legnehezebben Boka alakja látszik beleilleszhetőnek, akit a recepció lényegében egyöntetűen ítél makulátlanul pozitív figurának: „Molnár az ideális vezér típusát mintázza benne” – írja Koncz Edit,⁶ „Boka János a magyar nemzetet reprezentálja, annak legszebb és legnemesebb vo-

⁶ KONCZ Edit, „A Pál utcai fiúk: Az új polgári értékek regényelégiaja”, *Kortárs* 25, 6. sz. (1981): 969–972, 971.

násaiban” – vélekedik Heller Ágnes,⁷ Illés Endre „a bátor, igazságos, méltányos Bokát” emlegeti,⁸ Nagy Péter pedig „Boka meggondolt vezérkedését”.⁹ E keretek közé azonban, úgy vélem, a regény számos helyét csak nagy nehézségek árán lehetne beilleszteni.

Nem egészen egyértelmű szerintem már az első hosszabb leírás sem, amelyben a narrátor összefoglalja Boka viselkedését:

Ritkán beszélt ostobaságot, és nem mutatott semmi kedvet az úgynevezett csirkefogótempókhöz. Kisebbszervezetekben nem is szólt bele, sőt ha bírónak hívták, akkor is kitért. Ő már megtanulta, hogy az ítélet után az egyik fél mindig keserűséggel megy el, és ezt a keserűséget a bíró iránt érzi. De mikor már elhatalmasodott a baj, és a veszekedés akkora lett, hogy már-már tanári beavatkozás vált szükségessé, akkor közbelépett Boka, békíteni. És aki békít, arra legalább nem haragszik egyik fél sem. Szóval okos fiúnak látszott Boka, és úgy indult, mint aki az életben, ha sokra nem is viszi, de becsületes férfi gyanánt fogja a helyét megállani. (11.)

A leírt alak valóban karakterizálhatónak tűnik „meggondoltként”, valamivel kevesebb jóindulattal azonban olyan nárcisztikus személyként is jellemezhető lenne, akit elsődlegesen saját népszerűségének biztosítása motivál, alárendelve ennek a konfliktusok megoldását, az igazság érvényesülését. Mint a szövegből kiderül, Boka ezt az evazív hozzáállást érvényesítette a társait ért agresszió kapcsán is – a történetbe akkor kapcsolódunk be, amikor az ezzel kapcsolatos elégedetlenség már nyíltan is megfogalmazódik:

Most Geréb fakadt ki:

– Ezt nem lehet tovább túrni! Én már régen mondom, hogy kell valamit csinálni, de Boka mindig savanyú pofákat vág. Ha nem csinálunk semmit, még meg is vernek bennünket.

Csónakos szájába vette a két ujját, annak jeléül, hogy most füttyölni fog örömeiben. Ő minden forradalomhoz kész volt örömmel csatlakozni. De Boka lefogta a kezét. (13.)

Azt, hogy Boka ekkor hirtelen stratégiát vált, a szöveg véleményem szerint olvasni engedi egy hangulatváltozást érzékelő opportunisták reakciójaként is, amelynek célja a kedveltség visszanyerése – amit sikerrel teljesít is:

⁷ HELLER Ágnes, „Zsidótlánítás a magyar zsidó irodalomban”, in HELLER Ágnes, *Pikareszk Auschwitz árnyékában*, 7–25 (Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2003), 14.

⁸ ILLÉS Endre, „Az elmúlt ifjúság regénye”, *Béke és Szabadság* 5, 3. sz. (1954): 17.

⁹ NAGY Péter, „A Pál utcai fiúk”, *Népszabadság*, 1965. december 12., 8.

Délután találkozunk a grundon. Ott mindent meg fogunk beszélni. Most már én is azt mondom, hogy ez hallatlan dolog!

Mindenkinek tetszett ez a kijelentés. Boka nagyon rokonszenves volt ebben a pillanatban. Szeretettel néztek rá a fiúk, mosolyogva nézték okos kis fejét, ragyogó fekete szemét, amelyben most valami harcias tűz lobogott. Szerették volna megcsókolni Bokát, amiért végre ő is felháborodott. (16.)

Boka tehát belesodródni látszik a háborús helyzetbe, abban azonban hamar fel-találja magát – és a fentiek fényében talán kevéssé meglepő, hogy jóformán első dolga saját autoritását biztosítani: „Hát itt tenni kell valamit, fiúk. Mára úgyszólván elnök-választást hirdettünk. Elnököt fogunk választani, mégpedig teljhatalmú elnököt, akinek minden parancsát vakon kell teljesíteni. Meglehet, hogy a dologból háború lesz, és akkor szükség van valakire, aki a dolgokat előre elintézzze, mint az igazi csatában.” (28.) A *teljhatalom* és a *vak parancsteljesítés* kifejezésein alighanem átsiklott annak az értelmezőnek a tekintete, aki úgy vélte, hogy „a Pál utcai fiúk – valamiféle demokratikus szervezet felé tapogatóznak ösztönösen az utat, míg a nagy és erős vörösingesek ösztöne a diktatórikus hatalmi forma felé húz”¹⁰ – vagy egészen különös módon fogta fel a demokráciát. Még távolabb kerül ennek ideáltípusától a csoport, amikor Boka kihirdeti az ostromállapotot: „Följebbvalójának mindenki föltétlen engedelmességgel tartozik, s a tiszték valamennyien nekem tartoznak engedelmességgel.” (100.) Megszerzett hatalmát Boka láthatóan komolyan veszi, amit a leglátványosabban talán az szemléltet, hogy már apró kihágásokért is fenyegetőzik:

– Ki volt az? – szólt szigorúan Boka.

Barabás jelentkezett.

– Megint te? Ha még egy szót szólsz, haditörvényszék elé állítalak! Ül le! (104.)

És valamivel később újra:

Boka elvesztette a türelmét. Rákiáltott Leszikekre:

– Elég! Hallgass! Nem vagyok kíváncsi az ostobaságaitokra! Nemcsek lesz a hadsegédem, és punktum. Aki egy szót szól ellene, az haditörvényszék elé áll. Kissé szigorú volt ez a kijelentés, de mindenki belátta, hogy háborús időben csak így lehet boldogulni. (107.)

Boka lekezelő viselkedése nyilvánvalóan nem idegeníti el a Pál utcaiakat, inkább csak fokozza – a szövegben erotikus mellékszövegekkel is ellátott – vágyukat iránta: „Tetszett nekik, hogy az elnökük nem gyerek, hanem komoly férfi. Szerették volna megölelni és megcsókolni.” (116.) Így azután semmi sem állhat az útjába, hogy tá-

¹⁰ Uo.

bornokká nevezze ki önmagát, és meg is követelje az ebben a minőségben neki kijáró tiszteletet:

– Állj, ki vagy?!

A másik oldalba lökte. Boka pedig rákiáltott:

– A tábornokodat se ismered meg? Te számár! – Aztán hozzátette: – Az ilyet legjobb volna mindjárt föbe lövetni! (146.)

Mindennek fényében pedig talán azokat a részeket is, ahol Boka gondolatban Napóleonhoz hasonlítja magát, vagy saját fontosságáról elmélkedik, kézenfekvő módon lehet az egyértelmű írói felmagasztalás jelei helyett egy kibontakozóban lévő megalománia tüneteiként értelmezni:

Boka érezte, hogy most minden tőle függ. Tőle függ ennek a kis társaságnak a jóléte, a jövője. Tőle függenek a vidám délutánok, a labdázások, a különféle játékok és mulatságok, melyeket itt üzni szoktak a pajtásai. És Boka most büszke volt, hogy ilyen szép feladatra vállalkozott. „Igenis – mondta magában –, meg foglak védeni benneteket! (110.)

Mindez természetesen a Boka és Nemecek kapcsolatáról alkotható képet is át rajzolja – amit másfelől szükségessé is tesz, hogy a részvételi, Nemecek iránt természetes szimpátiát érző Boka-figurához, amellyel a bevett értelmezésekben találkozhatunk, nehéz hozzáilleszteni a két fiú egyik első interakcióját a regényben:

Boka nyugodtan szólt:

– Ha azonnal nem hagyod abba a bőgést, többé nem jöhetsz velünk. Pockokkal nem játszunk.

A „pocok” szó aztán megtette a hatását. Nemecek, szegény kis Nemecek nagyon megijedt, és lassankint abbahagyta a sírást. A kapitány pedig a vállára tette a kezét.

– Ha jól viseled magad, és kitünteted magad, májusban még tiszt lehet belőled. Most egyelőre megmaradsz közlegénynek.

A többiek ezt helyeselték, mert ha Nemecek is tiszté lett volna a mai napon, igazán nem ért volna az egész semmit. (30.)

Boka kezdetben elfogadja tehát azt a Pál utcai berendezkedést, amelyben Nemecek egyértelműen alantas pozíciót tölt be, neki szóló biztatása pedig innen nézve olyan taktikaként is értelmezhetővé válik, amely azt célozza, hogy a reményvesztett fiú ismét lelkesedéssel vegyen részt a közös játékban, amely nem kis részben az ő „egzécíroztatására” (19) épül – mint a regényből kiderül, olyan szituációkban is, amelyeknek semmi közük a katonásdihoz: „Közlegény, menjen a raktárba, és hozza elő a lapdát meg a levattát!” (33.) A központi cselekményszál tulajdonképpen ezek-

ből a lelkesítő mondatokból látszik tehát kinőni: a regény során Nemecek nem csinál mást, mint megpróbálja *kitüntetni magát*. Eközben pedig, a látott módon, Boka legbuzgóbb hívéve válik, amely tényről olvasóként talán nem érdemes egészen függetlenül gondolnunk az elnök attitűdváltozását vele kapcsolatban.

Annak leírásához, hogy pontosan mi is Nemecek törekvéseinek alapja, természetesen felhasználhatónak látszik számomra Pierre Bourdieu *illusio* fogalma.¹¹ Bourdieu azért használta a latinus formát, hogy egymás mellé állíthassa a szó megszokott jelentését és az elemeinek (*in* és *ludus*) eredeti értelméből összeállított speciális jelentést: ha valaki benne van egy játékban, annak számára a játékban elérhető eredmények valósnak és fontosnak tűnnek, és elfogadja, hogy ezeket az eredményeket csak a játék szabályainak megfelelő, a többi játékos által elismert módokon lehet elérni; azok számára azonban, akik az adott játékban semmilyen módon nem kívánnak vagy tudnak részt venni, az elérhető sikerek káprázatnak látszanak, a játékosok erőfeszítései pedig céltalan és értelmetlen időtöltésnek – a két nézőpont különbsége illusztrálható két csapatnyi focistával, és egy, a futball szabályait nem ismerő turistával, aki komikus szaladgálást képes csupán látni. Az *illusio* Bourdieu egyik alapfogalma, mivel szociológiai elmélete szerint nemcsak a köznapi értelemben vett játékok, hanem az általa mezőnek nevezett társadalmi struktúrák is ezen alapulnak: a közös hiten a mezőben létrejövő speciális értékekben és azokban a szabályokban, amelyek meghatározzák, mi számít értéknek; ahogy például a művészeti mező résztvevői mind hisznek abban, hogy *nagy művésznek* lenni érték, és hogy egy művész nagyságát csak a mező speciális kritériumai alapján lehet megállapítani, nem például bevételei alapján – miközben a kívülállók, például a pénzügyi mező tagjai nem feltétlenül értik meg, hogyan rendelhet alá a nagy művésszé válásnak valaki mindent az életében. A legtöbben számos mező tagjai egyidejűleg, tehát több társadalmi játékban vesznek részt párhuzamosan, több *illusió*ban osztoznak, több forrásból próbálnak értékekhez jutni: nemcsak nagy művészek szeretnének lenni például, hanem jó apák is; így, ha az egyikben kudarcot vallanak, van hova átlépniük. Az emberek tehát Bourdieu antropológiája szerint racionális módon az általuk elismert értékek birtoklására törekszenek, de viselkedésük az *illusió*jukban nem osztozók számára könnyen irracionálisnak tűnhet; és ez a másik akár ugyanaz a személy is lehet, ha közben hatását veszítette korábbi *illusió*ja. Bourdieu elméletének fő relevanciáját a játék fontosságának és nélkülözhetetlenségének hangsúlyozásában látom: azt állítja ugyanis, hogy valamilyen *illusió*ra mindenkinek szüksége van, különben elnyeli a depresszió sötétsége, és valamilyen társadalmilag szentesített értékre mindenkinek szert kell tennie, hogy értelmesnek láthassa az életét.

¹¹ Az e bekezdésben olvasható összefoglalás elsősorban az alábbiak alapján készült: Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs (Budapest: Napvilág Kiadó, 2002), 127–181; Pierre BOURDIEU, *Pascalian Meditations*, trans. Richard NICE (Stanford: Stanford University Press, 2000), 93–127, 164–245.

A regény az *illusio* problémája felől szemlélve különféle attitűdök katalógusának tűnhet. Az egyik jellegzetes, bár csak felvillantott lehetőséget a Cinder nevű mellékszereplő reprezentálja, aki az önképzőkör elnöke lesz, a magyartanár mellett ül a katedrán, és onnantól sosem füttyül (12) – ő tehát az iskola, a karrier *illusióját* választja a kortárs csoport értékei helyett. A regény főhősei számára viszont az iskola nem tűnik igazán fontosnak: az ott megszerezhető tudás csak a grundjáték fénytörésében válik relevánssá, bár ennek szabályrendszerét nyilvánvalóan a tágabb társadalom iskola által is közvetített ideologémiáiból kollázsolják össze. Az ehhez kapcsolódó *illusio* nagyon erős számukra, ha nem is mindenki számára kizárólagos: Kolnay és Barabás számára a csata elmúltával mégiscsak jelentőssé válik „Rác tanár úr” és a „latinlecke” (202), Boka pedig játék közben is képes mentálisan kilépni jelen helyzetéből, és elképzelni az időt, amikor már „nem egy kis darab földért” (111) fog küzdeni. A gittegylet tagjai folyamatosan átlépegetnek egyik játékukból a másikba: mérlegelik, hogy a háború miatt elhalasztható-e a gyűlés (99); a titkárként engedelmeskedni nem köteles Nemeceknek közlegényként állítják meg (80); másfelől viszont saját szabályaikra támaszkodva képessé válnak kiállni magukért, és felelősségre vonni az egyleti vagyon ellopásáért a teljhatalmú Bokát is, ami a Pál utcai szabályok szerint képtelenség lenne:

4. § Miután Boka János Tábornok tiltakozásunk dacára és erőszakkal lefoglalta az egyleti vagyont (24 kr.), mert hadicélokra mindenkinek oda kellett adni, amije volt, és pedig ebből csak egy trombitát vettek 1 forint 40-ért, pedig a Rőser-bazárban lehet kapni 60-ért és 50-ért, mégis muszájt nekik a drágábbat venni, mert erősebb hangja van, és pedig elfoglaltuk a vörösingesektől az ő harci trombitájukat, és most már van két trombita, pedig már egy se kell, és ha éppen kell, hát elég egy is, hát elhatároztuk, hogy az egylet kérje vissza az egyleti vagyont (24 kr.), és inkább a Tábornok adja el valahol a trombitát, de nekünk a pénzünk kell (24 kr.), amit ő meg is ígért. (175.)

Geréb megpróbál az ízlésének inkább megfelelő csapathoz átigazolni, aminek azonban nincs szabályozott módja, így rögtönöznie kell – az *illusiónak* ez a feszegetése viszont csak az *illusio* megerősödését eredményezi, hiszen Geréb lépéseit egyszerűen szabálytalanságként értelmezik, és emiatt csaknem diszkvalifikálják. Nemecek lassanként kivonja magát az őt megalázó gittegylet *illusiója* alól – ezt azonban az egyletet ostobaságnak ítéelő Bokára támaszkodva képes csupán megtenni. Így viszont – minthogy a fiúk sikerrel hitetik el egymással és leginkább vele, hogy e játékokhoz képest minden más jelentéktelen, és a regényből nem is értesülünk Nemecek semmilyen, nem a társaihoz kapcsolódó időtöltéséről vagy aspirációjáról – Boka tekintélye és az azt megalapozó grundjáték *illusiója* abszolutizálódik számára. Hiába érezteti tehát társai elnyomó viselkedése lépten-nyomon Nemecekkal, hogy az ebben a játékban releváns értékeknek sincs birtokában, életének értelmét mégis egyedül ennek szabályai alapján látja lehetségesnek biztosítani.

Ebből az *illusióból* tehát már nincs hová kilépnie, egyéb viszonyítási rendszer híján pedig az egészséges, de nem hősiés élet nem látszhat számára másnak, mint értéktelennek – innen nézve tekinthető racionális döntésnek, hogy betegen is elmegy a csatába vagy hogy vállalja a harmadik megfürdést. Társainak Nemecekkel szembeni viselkedése, illetve a fiú hősiessége és tragédiája tehát nem csupán ellentmondásos, de kauzális viszonyban is látszanak állni egymással – vagyis meglehetősen reduktív értelmezés lenne halálának okozóiként kizárólag a vörösingeseket megnevezni.

A regény narrátora több alkalommal is katonákhoz hasonlítja a Pál utcai fiúkat és valós háborúkhöz játékaikat,¹² a recepció pedig ezeket a helyeket visszatérően az irónia alkalmaként azonosította. Annak ellenére azonban, hogy a korábbi értelmezők (az 1934-es, antimilitarista tendenciájú amerikai filmfeldolgozás fontos kivételével)¹³ jóformán egyöntetűen fogták fel olyan eljárásként az iróniát, amely valóban magasztos dolgok és ezek komikusan gyermekes utánzásának egymás mellé helyezése révén, azt nem érvénytelenítve temperálta némileg az alapvető fennköltséget,¹⁴ a fentebb elmondottak fényében aligha lehet inadekvátnak tekinteni egy ellentétes hatású olvasatot sem: a gyermekcsoportban vallott értékekkel és játékszabályokkal való radikális azonosulásból fakadó, végzetes eredményre vezető fanatizálódási folyamat leírása és ennek összekapcsolása a halálba rohanó katonák képével ugyanis

¹² „És már csak azért sem voltak most már ijedősek, mert úgy érezték, hogy benne vannak a harc hevében. Így vannak ezzel az igazi katonák is, az igazi háborúban. Amíg nem láttak ellenséget, minden bokortól ijedeznek. Mikor aztán az első golyó elfütyült a fülük mellett, nekibátorodnak, szinte megrészegednek tőle, és elfelejtik, hogy a halálnak rohannak.” (48.) „Íme, éppolyan okból határozták el a háborút, mint amilyen okokért az igazi katonák szoktak harcolni. Az oroszoknak tenger kellett, azért hadakoztak a japániakkal. A vörösingeseknek labdahely kellett, s miután másképp nem ment, háború útján akarták megszerezni.” (52.)

¹³ *No Greater Glory*, rendező: Frank Borzage, forgatókönyvíró: Jo Swerling. Ezen adaptáció jelentőségére és ezzel összefüggésben a regény ambivalens alapkarakterére korábban Horváth Imre utalt már fontos tanulmányában: HORVÁTH Imre, „A maszkulinitás szerepjátékai *A Pál utcai fiúkban*”, *Alföld* 67, 9. sz. (2016): 70–82, 79.

¹⁴ Vö. például „Molnár úgy szólaltatja meg a századelőn a 19. század »uralkodó« eszméit és romantikus érzelmeit, hogy közben szelíd iróniával ellenpontozza őket. A szabadságvágy, a hazaszeretet, a hősiesség, rendíthetetlen hűség, nagylelkű megbocsátás szomszédságában ott van a kicsinyes harag, az árulás, az ügyetlenkedés, a bürokratikus merevség.” (F. KOMÁROMI Gabriella, „Kezdetben volt a gitt: Százéves *A Pál utcai fiúk*”, *Élet és Irodalom*, 27. sz. [2006]: 17.) „Az érzelmességet, a pátoszt finom irónia ellensúlyozza. A Pál utcai fiúk hős »tábornoka«, egy színházi gukkeren át nézi a »hadmozdulatokat« és amikor a színházi látcső szíját a vállára akasztja, »ahig hogy némi csekély külsőségekben különbözött a nagy Napóleontól.« A gittgyelet jegyzőkönyve a kisszerű egyesületesdinek és a kisdíakos fontoskodásnak egyaránt kitűnő stílusparódiája.” (VARGHA Kálmán, „Felfedezés és búcsú: *A Pál utcai fiúk* margójára”, in VARGHA Kálmán, *Álom, szecesszió, valóság*, 96–101 [Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1973], 99–100.) „Ott leng fölötté a szerző – a narrátor – rezignációja, csöndes, fölényes iróniája, a felnőtt »okossága«. A gyerektörténet romantikája így kap művészi ellensúlyt: eszmény és valóság nem olvad egybe.” KONCZ, „*A Pál utcai fiúk...*”, 972.

alkalmasnak tűnik arra is, hogy a tágabb társadalomban magasztosnak számító viszonyulásmódokat mozdítsa ki a magától értetődőség pozíciójából, illetve hogy kétségeket ébresszen azok üdvös hatásával vagy akár létjogosultságával kapcsolatban. Nem kívánom azonban azt állítani, hogy ez utóbbi lenne *A Pál utcai fiúk* helyes értelmezése – álláspontom szerint ugyanis a szöveg mélyebben és átfogóbban ironikus, mint korábbi elemzői feltételezték, és iróniájának lényege éppen az, hogy általa kétféle szemléletmód is érvényesíthetővé váljon. A regény egyfelől alkalmat ad arra, hogy Bokához hasonlóan, aki veszteségei hatására az *illúziók* nélküli szkepszisbe és rezignációba zuhan alá egy pillanatra a történet végén, kritikus módon elgondolkozzon a befogadó is azon, „tulajdonképpen mi is az élet, amelynek mindnyájan küzdő, hol bánatos, hol vidám szolgálai vagyunk” (204); másfelől viszont a kritikátlan elköteleződés, a kölcsönösen afirmált értékeség és a tiszta képletek által megalapozott boldogság ábrázolása segíthet a befogadónak azt átérezni is, miért vonzó a fiúk *illúziója*, amely a szöveg szerint nem csupán az ő döntéseiket határozza meg, de amelyet „rettenetesen irigyel[tek]” „a többi fiúk” is, „akik nem tartoztak a Pál utcaiak közé”. (62) Annak tehát, hogy *A Pál utcai fiúk* recepciójában egy bő évszázadon keresztül szinte kizárólag ez utóbbi perspektíva uralkodott, és így a szerző a „hősiesség”, „áldozatkészség”, „hűség” kételymentes hívének látszhatott, úgy vélem, nem „a regény értékrendjében”¹⁵ keresendő elsősorban az oka, hanem abban a társadalmi kontextusban, amelyben a felsorolt értékekkel azonosuló és azokat nyíltan vagy hallgatólagosan propagáló értelmezők a szöveg jelentését az iróniát korlátozva egyértelműsítő olvasatai megszülettek. Mai olvasóit pedig ennek az örökségnek a jobb megértéséhez is hozzásegítheti talán Molnár Ferenc regénye.

¹⁵ DOBSZAY és FENYŐ D., „Iskolák...”